СТУДІЇ ПАМЯТІ

DOI: https://doi.org/10.33930/cw.2024.5(1-2)-6
УДК 316.3:159.953.5-029:323(477)

© ШАПОВАЛ Юрій
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, Україна, 01011 (shapoblu@gmail.com)

© SHAPOVAL Yuriy
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief researcher of the Department of Theory and History of Political Science of the Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, General Almazov str., Kyiv, Ukraine, 01011 (shapoblu@gmail.com)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2883-6403

Цитування: Шаповал Ю. Політика памяті як механізм консолідації суспільства: український досвід. *Світ Кліо.* 2024. Вип. 5 (№ 1-2), С. 86-120. https://doi.org/10.33930/cw.2024.5(1-2)-6

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК МЕХАНІЗМ КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Анотація. *Політика пам'яті є багатофункціональним важелем об'єднання і порозуміння на тлі спільних викликів, спільних маркерів ідентичності, спільних атрибутів і цінностей. Вона має потужний об'єднавчий потенціал і мобілізує українське суспільство на системну боротьбу з повномасштабною російською агресією, що нині відтворює імперіалізм неосталіністського зразка. За вісім з половиною років російсько-української війни, за даними соціологічних опитувань, відбувся суттєвий перегляд структурно-символічних параметрів і акцентів історичної пам'яті – від «м'якої» українізації до декомунізації і дерусифікації. Настрої українського суспільства і його консолідація зумовлені, найперше фактом зовнішньої агресії, яка поставила українську державність на межу загибелі, а українців – на межу фізичного знищення. Новітній український досвід доводить, що чинником примирення і порозуміння, подолання різночитань уявного минулого є тотальна війна, зокрема збройна агресія, спроба радикального демонтажу української державності з боку апологетів російського експансіонізму, месіанізму й імперіалізму.*

Ключові слова: *політика пам'яті, історична пам'ять, ідентичність, суспільна консолідація, декомунізація, інтерпретація, ресентимент, символізм.*

THE POLITICS OF MEMORY AS A MECHANISM OF SOCIAL CONSOLIDATION: UKRAINIAN EXPERIENCE

Abstract. *The politics of memory is a multifunctional lever of unification and understanding against the background of common challenges, markers of identity, attributes and values. It has a powerful unifying potential and mobilizes Ukrainian society for a systematic struggle against full-scale Russian aggression, which is currently reproducing imperialism of the neo-Stalinist model. According to sociological surveys, a significant revision of the structural and symbolic parameters and accents of historical memory took place - from "soft" Ukrainization to de-communization and de-Russification during the eight and a half years of the Russian-Ukrainian war. The mood of Ukrainian society and its consolidation is determined, first of all, by the fact of external aggression, which put Ukrainian statehood on the brink of death and Ukrainians to physical destruction. The latest Ukrainian experience proves that the factor of reconciliation and understanding, overcoming the differences in the imaginary past, is total war, including armed aggression, an attempt to radically dismantle Ukrainian statehood by apologists of Russian expansionism, messianism and imperialism.*

Keywords*: politics of memory, historical memory, identity, social consolidation, decommunization, interpretation, resentment, symbolism.*

Постановка проблеми. Політика пам’яті належить до ефективних механізмів впливу на політичну реальність, зокрема, на ступінь консолідації суспільства, самоусвідомлення громадян, формування та зміцнення колективних ідентичностей. Поступове усвідомлення дієвості цих механізмів у вітчизняному політикумі зумовлює зростання інтересу до питань колективної пам’яті, яке демонструють очільники держави, політики, політичні партії та структури громадянського суспільства. Формування та реалізація політики пам’яті в Україні відбувається дедалі більш усвідомлено і спрямовано. Водночас, і в тісному зв’язку із цим суто політичним інтересом до питань пам’яті тема політики пам’яті привертає увагу науковців як надзвичайно перспективний напрям гуманітарних досліджень.

Особливістю України є нюанси чи розбіжності колективної пам’яті жителів різних її реґіонів, різних етнічних та суспільних груп. Наразі в державі триває активний пошук такої моделі політики пам’яті, яка посприяла би консолідації цих груп у єдине громадянське суспільство, зробила би різноманіття образів минулого в України її ресурсом, а не проблемою.

До цього спонукає і розв’язана Росією в лютому 2014 року війна проти України, яка в лютому 2022 року набула ознак повномасштабного конвенційного збройного конфлікту. Одним із проявів війни стало аґресивне нав’язування українцям з боку пропагандистських структур Російської Федерації імперсько-радянського образу минулого. Ці процеси є предметом постійної уваги науковців, які спираються на уявлення про колективну пам’ять для розуміння суспільно-політичних процесів в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зацікавлення тематикою пам'яті та, зокрема, політикою пам'яті характеризує академічну гуманітаристику в Україні віднедавна. Українські науковці у своїх дослідженнях переважно розвивають методологічні підходи, розроблені західними колегами в рамках *memory studies* – так маркується відповідна сфера досліджень в англомовній науковій літературі. Розвиток цих підходів, формування відповідного понятєвого апарату та концептуалізація коммеморативного досвіду українців складає теоретичний вимір студій політики пам'яті.

Колективна пам'ять, історична пам'ять, культурна пам'ять, соціальна пам'ять, суспільна пам'ять, національна пам'ять – цими поняттями оперують дослідники, доволі часто не знаходячи спільної мови, не виробляючи якоїсь однієї усталеної дефініції. Тим не менше, завжди йдеться саме про пам'ять як про психоінформаційний канал передання історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності.

З огляду на виклики актуальних політичних процесів в Україні увага українських науковців до сфери політики пам'яті не може обмежуватися суто теоретичним виміром. Вона закономірно поширюється на практичний вимір, у якому здійснюється опис і аналіз політики пам'яті в сучасній Україні, фіксуються її результати, формуються критерії оцінних суджень, рекомендації щодо її вдосконалення тощо. Дедалі частіше ці два виміри – теоретичний і практичний – артикулюються як окремі, хоч тісно пов'язані та взаємно зумовлені.

Кожна, навіть найбільш прагматично орієнтована, дослідницька розвідка передбачає передовсім окреслення змісту понять, до яких вдається дослідник, його позиціонування в широкому колі наявних інтерпретацій предмета його дослідження. Попередньо визначимо політику пам'яті як регулювання колективної пам'яті політичними механізмами. Це визначення близьке до того, яке запропонував Жорж Мінк (Мінк, 2012: 570–571). Таке розуміння політики пам'яті вимагає також з'ясування, що лежить в основі поняття «колективна пам'ять». Це тим більш складно, що цей термін в певних контекстах може виступати як близький поняттям «історична пам'ять» чи «національна пам'ять». Але його використання в цьому випадку видається найбільш коректним.

Та спочатку нагадаємо, що пам'ять – це властивість людського розуму довший час зберігати систематизовану інформацію (знання) про пережитий досвід, а також у відповідний момент актуалізувати («пригадати») ці знання й робити на їх підставі якісь висновки, а то й діяти. До пережитого досвіду можна віднести не лише безпосередні враження від подій, учасником яких була людина, а й опосередковані – почуті розповіді, прочитані книжки, переглянуті фільми тощо. Утім, психологи та криміналісти добре знають, наскільки суб'єктивними, трансформованими під впливом різноманітних чинників є навіть особисті спогади, а що вже казати про опосередковані.

Поняття пам'яті часто поширюють на групи людей – громади, колективи, нації тощо, і тоді виникають такі словосполучення, як пам'ять колективна, корпоративна, національна, історична тощо. Зрозуміло, що таке розширення вимагає переосмислення. Адже завдяки відмінностям між власне пам'яттю (індивідуальною пам'яттю людини) та спільною (колективною) пам'яттю групи людина може не лише «пам'ятати» про події вікової давності, що їх свідком не була ні вона, ні навіть її прадіди, але й цілком щиро змінювати свої «спогади» під зовнішнім комунікаційним впливом та внаслідок осмислення отриманих знань.

Отже, колективну пам'ять передовсім витлумачуємо як образ минулого, репрезентований у суспільній свідомості певної групи. Уявлення про національну пам'ять передбачає конкретизацію характеру цієї групи, яка окреслюється як нація (етнічна чи політична). Використання теоретичного конструкту «історична пам'ять» у цьому випадку є ще більш проблематичним. Він відбиває зв'язок традиції історіописання та колективних уявлень і може передбачати як груповий, так і індивідуальний вимір, але в окремих контекстах апеляція до цього поняття є доцільною.

Різноманіття тлумачень таких теоретичних конструктів, як «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «національна пам'ять» змушує звернутися до генеалогії цих понять. Уявлення про колективу пам'ять увів у науковий обіг французький соціолог Моріс Альбвакс (його прізвище часто пишуть як Гальбвакс або Хальбвакс). Вихід у 1950 році його програмної роботи «Колективна пам'ять» дав поштовх напряму досліджень, пов'язаних з колективною та історичною пам'яттю. Теорія Альбвакса ґрунтується на тому, що суспільне середовище обмежує й упорядковує спогади про минуле у просторі й часі, слугує джерелом як самих спогадів, так і понять, за допомогою яких вони формуються.

Значною мірою спалах інтересу до цієї проблематики зумовили й дослідження з історичної антропології, а також студії сфери ментальностей, які провадили представники французької школи «Анналів». Вони зосередили увагу на системах уявлень людських колективів як на значущому чиннику суспільного життя, що наділяє його сенсом. Віра в можливість декодувати цей вимір, висловлена А. Гуревичем, стала викликом для істориків зосередитися на дослідженнях пам'яті та сформувати відповідну методологію (Вжосек, 2012).

Від початку дослідження пам'яті розвивалися в міждисциплінарному просторі, хоч історики зробили в цей напрям досліджень найбільш переконливий внесок. Це передовсім такі закордонні дослідники, як Ф. Ар'єс, Я. Ассман, О. Васильєв, В. Вжозек, Е. Гобсбаум, А. Гуревич, П. Коннертон, М. Копосов, Ж. Лефевр, О. Міллер, Ж. Мінк, П. Нора, П. Рікер, Й. Рюзен, Ф. Фюре та інші. Водночас значний вплив на сферу досліджень пам'яті здійснили роботи деяких філософів, таких як А. Бергсон, Г. Гадамер, О. Лосєв, М. Фуко та інші. Певний сегмент досліджень відбувався в

соціологічній площині, де варто віддати належне, насамперед, уже згаданому М. Альбваксу, Я. Зерубавель, Ю. Леваді та ін.

Друга половина XX століття стала періодом розширення міждисциплінарної співпраці гуманітаріїв. Ці процеси підштовхнули формування самостійної міждисциплінарної ділянки досліджень «memory studies». Певну роль у цьому відіграв виклик постмодернізму, який спрямував дискусії з теорії історії у бік більшої уваги до історичної й суспільної свідомості та виокремлення в ній сталих структур, зокрема колективної пам'яті. Це дає підстави назвати «поворот до пам'яті» одним із феноменів розвитку соціогуманітарного знання зламу XX–XXI ст. поруч із такими феноменами, як «лінгвістичний поворот», «когнітивний поворот» тощо. Отже, від 1980-х років проблематика пам'яті в західній гуманітаристиці претендувала на першочергову увагу науковців. У рамках цього напряму зміцнив інтерес і до політики пам'яті, що в 1990-х роках, за спостереженнями науковців, досяг максимуму на Заході (Касьянов, 2018: 37).

Саме в цей час, у 1990-ті роки, відбувалося становлення і зміцнення української державності. Орієнтація в координатах лібералізму, націоналізму, етатизму тощо стояла гостро на порядку денному для молодої держави. Пошук оптимальної моделі гуманітарної політики відбувався переважно стихійно, не системно. Це стосувалося і політики пам'яті.

Більш системний характер вона стала набувати вже на початку XXI ст. Цьому посприяло ознайомлення з досвідом інших пострадянських країн, а також поширення інтересу до проблематики пам'яті в наукових та експертних колах наприкінці 1990-х рр. Від того часу помітний внесок у розвиток цих досліджень зробили такі науковці, як Л. Венгринюк, О. Волянюк, В. В'ятрович, О. Гайдай, А. Глушко, Я. Грицак, О. Гриценко, Ю. Зерній, Г. Касьянов, А. Киридон, Г. Луцишин, В. Масненко, Л. Нагорна, Я. Примаченко, М. Рябчук, І. Склокіна, С. Троян та інші.

Тема набула висвітлення в тематичних випусках наукових журналів, під час проведення круглих столів та семінарів. Систематичний характер набувають конференції з означеної теми, зокрема щорічну Всеукраїнську наукову конференцію «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» вп'яте було проведено в Рівному в травні 2018 року (Тези доповідей, 2018). Український інститут національної пам'яті, до його реорганізації на орган виконавчої влади у 2014 році, встиг зорганізувати систематичну дослідницьку роботу з теми політики пам'яті в Україні. Цей Інститут забезпечив випуск довідникових видань з теми, а також видав 10 випусків збірника «Національна та історична пам'ять». Свій внесок в організацію досліджень політики пам'яті роблять профільні інститути НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, кафедри історії та політології при українських університетах, громадські об'єднання, такі

як Центр студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка», Центр досліджень визвольного руху та інші.

Мета і завдання дослідження. У визначенні змісту поняття «політика пам'яті» науковці найчастіше акцентують на завданнях конструювання засобами політики певної моделі колективної пам'яті. Щоправда, інколи у тлумаченнях терміна виділяють поряд з конструктивістським підходом ще два інших – ціннісний та інструменталістський (Киридон, 2016: 120). Справді, доволі далеким від конструктивістського виміру є визначення політики пам'яті як публічного простору діалогу суспільних сил та істориків (дане Олексієм Міллером, що слугує за зразок ціннісного підходу). Усе ж таки найчастіше дослідники у пропонованих ними тлумаченнях терміна підкреслюють наявність цілепокладання та артикульованих мотивацій суб'єктів здійснення політики пам'яті.

Головним змістом політики пам'яті, як відзначила Лариса Нагорна, є вироблення максимально наближеного до реальності «образу минулого» як дієвого інструменту впливу на суспільну свідомість (Нагорна, 2013). До образу минулого у визначенні політики пам'яті апелюють багато українських науковців, вказуючи, зокрема, що політика пам'яті має концентрувати енергію соціуму навколо створення образів минулого, здатних виконувати роль орієнтаційних матриць щодо майбутнього (Шаповал, 2008). Помітно перегукується з цією думкою пропонований Аллою Киридон погляд на політику пам'яті «як сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом» (Киридон, 2016: 121). До схожого визначення схиляється і Л. Венгринюк: «політика пам'яті – це процес конструювання співзвучних настроям епохи (і певним політичним силам) образів минулого» (Венгринюк, 2012: 34).

Когнітивна цінність такого уявлення, як «образи минулого» зумовлена лаконічністю та метафоричністю цього виразу. Доцільним видається покласти його в основу визначення колективної пам'яті як сукупності образів минулого, репрезентованої в суспільній свідомості певної групи, завдяки якому вона себе ідентифікує. Відповідно, державна політика пам'яті виступає як процес регулювання політичними механізмами образів минулого, репрезентованих у суспільній свідомості певної групи і значущих для її ідентифікації. Це регулювання здійснюється відповідно до тих завдань (легітимації, мобілізації, експансії тощо), які формулює суб'єкт політичної дії.

Автор цієї статті поставив найперше, завдання підкреслити, що насправді колективна пам'ять, на наш погляд, доволі умовний і крихкий конструкт, що вибудовується, як правило, у зіткненні корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідеологічних настанов. Минуле (пам'ять) не дає себе зберегти, «законсервувати», воно постійно опосередковується теперішнім, пристосовується до нього.

Підсумовуючи різноманітні підходи, Олександр Гриценко дає таке робоче визначення колективної пам'яті як системи (власне, важливої підсистеми у складній системі культури сучасного суспільства):

Колективна пам'ять – система, основними складниками якої є:

- [мінлива] сукупність уявлень про минуле, що побутують у комунікаційному просторі спільноти й поділяються більшістю чи хоча б значущою частиною спільноти/ суспільства;

- суб'єкти формування уявлень про минуле (наукові, освітні, культурні інституції, органи влади, інші опініотворчі осередки суспільства);

- інфраструктура (інституції, комунікаційні канали та практики, мнемотехнології), що забезпечує здатність суспільства формувати, накопичувати й зберігати інформацію (знання) про спільний досвід, за потреби актуалізувати, переосмислювати, використовувати її для самозбереження, саморегулювання, розвитку спільноти (Гриценко, 2017: 14).

Виклад основного матеріалу дослідження. У проваджені державної політики пам'яті виявляються задіяні різноманітні механізми, якими володіє держава. Найбільш помітною, а тому й резонансною, стає регуляція символічного ряду, закарбованого в публічному просторі, – спорудження чи знесення пам'ятників, насичення публічного простору бажаними символами і знищення небажаних, зміна топонімів тощо.

Не менш значущою складовою політики пам'яті є усталена практика інтервенцій держави у сферу історіописання. Претензії держави на контроль за цією сферою загалом не оскаржуються. Адже стабільність і міць будь-якої модерної держави залежить від патріотизму її громадян, і в його вихованні складно перебільшити роль аффірмативної історії. Остання, за словами Аллана Мегілла, «підпорядковує минуле тим проектам, якими люди клопочуться в сьогоденні» (Мегилл, 2007). Тому й українська держава здійснює вплив на змістовне наповнення освітніх програм з історії, заохочує певні напрями історичних досліджень тощо. Цей контроль держави над змістом історичного наративу здійснюється не лише за посередництва бюрократичних інститутів таких, як Міністерство освіти і науки. Є й інші шляхи контролю історичної сфери: через фінансування наукових інститутів, порядок денний підконтрольних державі медійних засобів, вибірковість запуску соціальних ліфтів і т. ін. Цей контроль має тривалий і системний характер: система державного регулювання поширюється не лише на ділянку дидактичної історії (на зразок роботи з підручниками), але й на інші ділянки роботи професійних істориків, які не мають права далеко відхилятися від офіційного історичного мейн-стріму.

Недарма дослідник політики пам'яті Віталій Масненко висловлює переконаність, що «при реалізації будь-якої політики пам'яті неминуче відбувається інструменталізація історичного знання» (Масненко, 2018). Він також уточнює, що така інструменталізація унаочнюється в умовах радикальної зміни векторів і механізму офіційних агентів історичної

пам'яті. Оскільки така зміна в Україні відбувалася кілька разів протягом останніх десятиліть, серед українських науковців не надто поширені ілюзії щодо незалежності процесу історіописання від політичних чинників, передовсім від офіційної політики пам'яті.

У березні 2021 р. українські дослідники в рамках платформи «Минуле/Майбутнє/Мистецтво» започаткували створення базового словника понять і термінів, які використовуються для оцінок минулого і колективної пам'яті. Серед ключових понять – «контрпам'ять», «наративність», «постпам'ять», «багатовекторна пам'ять», «заблоковане майбутнє» і «ресентимент» (В Україні створили словник для роботи з минулим і колективною пам'яттю, 2021). Усі вони сприймаються серед іншого, в контексті державної політики пам'яті як її складові елементи. Семантика цих понять передбачає охоплення широкої цільової аудиторії – в Україні та за її межами.

Деякі дослідники для опису та аналізу цих процесів надають перевагу терміну «історична політика». Варто зауважити, що до поняття «історична політика» частіше вдаються, наприклад, у Польщі. Однак більше підстав погодитися з думкою Алли Киридон, яка звертає увагу на належність політики пам'яті не лише до практик формування пам'яті, а й до інструменталізації історії та пам'яті. Причому інтервенції до сфери професійного історіописання та дидактичної історії відбуваються на різних рівнях – на засадах резонування, на опосередкованому або латентному рівнях (Киридон, 2016: 134). Дійсно, у таких інтервенціях часто важить неартикульована чи навіть неусвідомлена заангажованість акторів такої політики певними образами минулого. Це зумовлює більшу доцільність опиратися на мнемоісторичний дискурс і в аналізі цього напряму державної політики застосовувати поняття «політика пам'яті».

Подібну думку озвучив і Володимир В'ятрович. Він виділив три основні складові політики національної пам'яті – «підручник, місця пам'яті та історичний календар» (Якою повинна бути політика національної пам'яті?, 2011). Така думка посадовця, що п'ять років поспіль очолював структуру виконавчої влади, відповідальну за реалізацію державної політики пам'яті, вартує уваги. Принаймні погодження в поняттях полегшує аналіз цієї політики, що важливо для оцінки відповідності її пріоритетів – засобам та результатам її реалізації.

На ці аспекти звернули увагу учасники першого спільного засідання урядів України і Польщі 1 червня 2022 року. Під час заходу був підписаний меморандум про співробітництво у сфері національної пам'яті. Він передбачає роботу в напрямку порозуміння в питанні історичної пам'яті – легалізацію, упорядкування і догляд за місцями пам'яті, що сприятиме подоланню непорозумінь і полярних оцінок спільного минулого (Україна та Польща співпрацюватимуть у питанні історичної пам'яті, 2022).

Від набуття Україною незалежності в 1991 році політика пам'яті стала важливою складовою внутрішньої політики держави. Водночас власний

курс політики пам'яті провадили всередині держави окремі партії та громадські об'єднання. Певний вплив здійснювали також інші держави та міждержавні структури. Державна політика пам'яті відчувала на собі вплив дій цих політичних акторів і зазнавала відповідних коректив. Та загалом держава зберігала і надалі зберігає за собою пріоритетний вплив на формування колективної пам'яті своїх громадян.

Реалізація державної політики пам'яті, ускладнюючись упродовж 1990-х років та на початку XXI століття, стимулювала формування окремих інститутів та аналітичного супроводу. Та найбільш помітні зміни стосувалися не організаційного забезпечення, а змістовного її наповнення. Принаймні чотири рази відбувалася значна корекція курсу державної політики пам'яті: у 2005–2006-му, потім – 2010 роках, у 2014–2015 роках та 2022-го року. Не складно помітити, що спершу зміни відбувалися після президентських виборів як реалізація політичної програми нового президента.

Початок повномасштабної війни Росією проти України 24 лютого 2022 року призвів до значних структурних змін у провадженні державної політики пам'яті в бік посилення декомунізації і дерусифікації топоніміки, символічного і кіберінформаційного простору. Неорадянський (русофільський) концепт історичної пам'яті зазнав різкого скорочення цільової аудиторії внаслідок масових злочинів проти людяності, що їх скоїли і коять російські війська на окупованих територіях. Євразійський проєкт як частина контрпам'яті став жертвою «пастки єдиного наративу». Очевидні паралелі з російським ціннісним простором і компліментарне ставлення до «русского міра» за поточних реалій унеможливлюють його впровадження через серійні військові злочини і втрату цільової аудиторії. Делегітимізація русофільського бачення минулого українцями має багатоаспектний характер і докладніше буде проаналізована нижче.

Ще на етапі президентських кампаній до уваги виборців транслювався той образ минулого, якому надаватиме перевагу кандидат у разі успіху. Тож виборці віддавали свої голоси, зокрема і за певну модель колективної пам'яті, утвердження якої прагнули. При цьому кандидати переконували, що саме пропонований ними курс сприятиме консолідації українського суспільства.

Консолідаційна риторика для українського президента є фактично обов'язковою. Сталість цієї риторики становить контраст до змінності курсу політики пам'яті. Це промовиста ілюстрація того, як цілком позитивні гасла можуть прикривати сумнівні чи навіть небезпечні для суспільної злагоди політичні кроки. Оцінювати їх варто не за супутньою риторикою, а за наслідками, за можливості попереджаючи про негативні тенденції та мінімізуючи ризики. Одним із таких ризиків є залежність української політики пам'яті від виборів президента, фактична відсутність довготривалої стратегії, що втілювалась би послідовно поза контекстом політичної кон'юнктури.

Збіг президентських каденцій та етапів політики пам'яті в Україні дає змогу дійти висновку, що формування останньої залежить передовсім від Президента України. Така можливість забезпечена йому, зокрема, наявними в його розпорядженні інституційними механізмами, які вможливлюють швидку й ефективну реалізацію його рішень.

Аналітична робота й обґрунтування рішень, що виходять з президентської адміністрації, покладені на Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). До його завдань належить оцінювання проблем і перспектив суспільно-політичного розвитку України, зокрема у царині гуманітарної політики. Однак орієнтири в роботі Інституту, без сумніву, відповідають політичному курсу чинного президента, про що свідчить традиційна зміна його керівництва після президентських виборів.

У рекомендаціях та аналітичних матеріалах НІСД нераз вказується на завдання консолідації українського суспільства, яке має реалізовувати державна політика пам'яті. Так, в аналітичній записці від липня 2016 року «Проблеми декомунізації меморіального простору України» зазначено потребу засобами сучасної державної політики пам'яті подолати стереотипи та упередження, «які перешкоджали національній консолідації й стали однією з причин сплеску сепаратизму на Сході та Півдні країни» (Масненко, 2018).

Відзначимо, що завдання консолідації чіткіше сформульовані в матеріалах, підготовлених НІСД протягом 2014–2017 років. За каденції П. Порошенка вони пов'язувалися з політикою декомунізації, тоді як раніше важелі впливу бачилися інакше. Зокрема, в аналітичній записці від січня 2010 року під назвою «Концептуальні засади державної політики пам'яті» була критика «примусового нав'язування «офіційної пам'яті», мета якої – абсолютна гомогенізація колективних уявлень про минуле», а у впровадженні державної політики пам'яті визнавався доцільним регіональний підхід (Проблеми декомунізації меморіального простору України, 2016). Варто визнати, що поширення сепаратистських настроїв в окремих регіонах України, певною мірою, стало наслідком саме регіонального підходу у царині пам'яті.

Розбіжності колективної пам'яті українських громадян корелюються з реґіоном розселення, що являє небезпеку для фраґментації країни. Найбільший вибуховий потенціал виявило співіснування в Україні національної (націоналістичної) та імперсько-радянської (ностальґійної) матриць колективної пам'яті як різних сукупностей образів минулого. Щодо цього спільну думку має значна частина дослідників теми: Микола Рябчук, Георгій Касьянов, Володимир Кулик та інші. Поширення ностальґійної матриці колективної пам'яті в Криму та на Донбасі не в останню чергу зумовило проросійсько-сепаратистські настрої серед мешканців цих реґіонів. Ці антидержавні настрої стало живилися і були ефективно використані Російською Федерацією для роздмухування війни проти України в 2014 і 2022 роках.

Ще до початку активної фази гібридної війни Росії проти України розбіжності колективної пам'яті українців використовувалися політиками всупереч інтересам української держави. Вони ставали предметом політичних спекуляцій через помітний мобілізаційний ефект, який спричиняє експлуатація дражливих моментів історичної пам'яті. Це навіть дало підстави розглядати політику пам'яті «як засіб підтримання політичними засобами «надчутливості» соціуму до його травматичного досвіду» (Концептуальні засади державної політики пам'яті, 2010). До роздмухування історичних образ та іншого травматичного досвіду вдавалися політичні сили та громадські об'єднання націоналістичного спрямування, а також, зі свого боку, ті, що апелювали до імперсько-радянського історичного наративу.

Французький дослідник Ерік Анобль говорить про «зіткнення пам'ятей». Він зауважує, що з моменту розпаду СРСР Україна і Росія створили відмінні, антагоністичні наративи своєї історії, побудовані на поступовій відмові й засудженні комуністичного спадку. «Війна історичних наративів розпочалася задовго до війни на полі бою», – зауважує він. Ініціативи зі створення спільних міждержавних історичних комісій у 2002 і 2007 роках, які б поклали край «війнам пам'яті», сприяли б підготовці спільного підручника з історії, прогнозовано зійшли нанівець (Aunoble, 2022).

Найбільше важелів впливу на політику пам'яті отримують ті політичні сили, які потрапляють до парламенту. Вони, по-перше, використовують трибуну парламенту для пропаґанди своїх образів минулого і подеколи ведуть цю пропаґанду доволі аґресивно. По-друге, вони намагаються провести через парламент законодавчі акти, що закріплюють певні коммеморативні норми. Метою таких дій була традиційно не так кореляція курсу політики пам'яті, як демонстрація принциповості і згуртування електорату.

Вирішальний голос у парламенті в питаннях політики пам'яті має зазвичай та політична сила, що підтримує позиції чинного президента. Як правило, ці політичні сили намагаються триматися центристської, поміркованої лінії. Винятком із цього правила була відверто прорадянська риторика «Партії Реґіонів» – провладної партії за каденції В. Януковича. Сам він як президент дотримувався більш виваженої, поміркованої лінії, тоді як «його ідеологічне лобі в публічній політиці» підтримувало з трибуни Верховної Ради образ минулого, популярний серед його «ядерного електорату» (Касьянов, 2018: 118).

Терпимість до прорадянських чи проросійських ескапад політиків у парламенті вичерпалась разом із початком відверто аґресивних дій Російської Федерації щодо України в 2014 році. Певним чинником у цьому стала і втрата українською державою контролю над тими територіями, де імперсько-радянський наратив користувався просто симпатією чи найбільшою підтримкою. Відповіддю української держави на ці виклики

стала корекція офіційного курсу політики пам'яті, яка була визнана чинником національної безпеки. Політичні сили, що вдавалися до проросійської риторики в питаннях історичної пам'яті, або вимушені були пом'якшити свою риторику (як політичні нащадки «Партії Реґіонів», об'єднані в «Опозиційний блок»), або були викреслені з політичної арени (як Компартія України внаслідок заборони у 2014 році). Таким чином серед парламентарів перевагу, як видається, набув той образ минулого, який співвідноситься з національно-державницьким історичним наративом.

Це спростило процес ухвалення законодавства, що мало забезпечити проведення більш активного, наступального курсу державної політики пам'яті. У квітні 2015 року Верховна Рада України прийняла чотири закони, які зазвичай називають законами з декомунізації: «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.». Ці закони зміцнили правову базу, що мала посприяти утвердженню національно-державницького історичного наративу і поширенню в колективних уявленнях українських громадян такої візії минулого, у центрі якої була би цінність української незалежності.

Нова політика пам'яті набула у 2014–2015 рр. оформлення також в інституційних рішеннях. Упровадження нового курсу мав забезпечити Український інститут національної пам'яті (УІНП). Створений як орган виконавчої влади у 2006 році з ініціативи президента Віктора Ющенка, він був реорганізований за президентства Віктора Януковича у 2010–2014 рр. у науково-дослідну установу. Однак у березні 2014 року Інститут знову став органом виконавчої влади з підпорядкуванням Міністерству культури України. Головою Інституту був призначений уже згаданий Володимир В'ятрович – дослідник доби УПА, громадський діяч, що виступав за відкритість архівів, передовсім архівів радянських спецслужб.

У грудні 2019 року, за декілька місяців після президентських виборів, новим Головою Інституту був призначений арткритик, культуролог і філософ Антон Дробович. Із формуванням нової команди в УІНП змістовні акценти політики пам'яті були дещо скориговані. Політичне замовлення отримала «м'яка» ліберальна версія декомунізації. «Варто констатувати, що декомунізація в стилі більшовиків з їх «ворогами народу», списками заборонених на в'їзд, планом монументальної пропаганди тощо – не потрібна нашій країні», – зауважив Антон Дробович напередодні свого призначення (Семків, 2019). А. Дробович, на відміну від свого попередника, В. В'ятровича, зробив акцент на збільшенні рівня інклюзивності офіційної пам'яті.

Спершу критики закидали, що Дробович надає пріоритет 15-й статті Конституції України («Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова») вище за 11-ту статтю («Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»), відтак, помилково трактує виклики, які стоять перед державою.

Проте з часом, особливо за фактом повномасштабної війни з Росією, позиція УІНП залишилася послідовною – продовження декомунізації і дерусифікації. «Очищення публічного простору від маркерів імперських претензій на українські землі повинно супроводжуватися глибшим переосмисленням цієї частини української історичної та культурної спадщини, виробленням на рівні суспільства відповідних наративів. Водночас, питання демонтажу монументів та зміни назв об'єктів топоніміки, пов'язаних з російською історією та культурою, повинні вирішуватись у правовому полі: відповідно до чинного законодавства про місцеве самоврядування та у сфері охорони культурної спадщини. Насамперед, це стосується об'єктів, які на сьогодні мають статус об'єкта культурної спадщини та обліковані належним чином» (Позиція МКІП та УІНП щодо пам'ятних об'єктів, пов'язаних з історією та культурою Росії й СРСР, 2022).

За основу діяльності УІНП була прийнята теза про зважений і юридично унормований механізм покрокової декомунізації топоніміки, дерусифікації суспільної свідомості й політичного дискурсу.

Відповідно до Положення про УІНП, завданнями цього Інституту є «реалізація державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу», а також «подання Міністрові культури пропозицій щодо формування державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу та національної свідомості громадян з урахуванням багатонаціонального складу населення та регіональних відмінностей України» (Шаповал, 2008). Отже, Інститут має законодавчо закріплені важелі впливу на політику пам'яті в Україні. За результатами його роботи протягом останніх років можна зробити висновок, що послуговується він цими важелями доволі послідовно, принаймні порівняно з більшістю інших акторів політики пам'яті в Україні.

Збереження назви Українського інституту національної пам'яті само по собі свідчить про намір будувати державну політику пам'яті на національній пам'яті Українського народу (так з великої літери написано в установчому Положенні про УІНП). Такий підхід загалом природний для Польщі, звідки була позичена ідея Інституту національної пам'яті (хоча для

самої Польщі цей Інститут, бува, створює проблеми в міжнародних стосунках).

Проте не забуваймо: Україна – не етнічно гомогенна Польща. В Україні апеляція до такого когнітивного конструкту як національна пам'ять не є самоочевидною. Вона спричиняє чимало питань, зокрема щодо наповнення поняття «національна пам'ять», у якому акцент може бути або на етносі, або на політичній нації.

У численних інтерв'ю Володимир В'ятрович підкреслював пріоритет завдань побудови політичної нації: «Вона має бути абсолютно інклюзивною. Кожен, хто бажає включитися в цей проект, незалежно від його етнічного походження, має знайти собі місце і можливість реалізуватися в цьому». Однак сутнісною заувагою В'ятрович уточнює, що рамковою для української політичної нації, на його думку, мають стати культурні корені і національна пам'ять українського етносу. Саме до неї мають інтегруватися сюжети інших інваріантів колективної пам'яті: «Очевидно, що основою цієї політичної нації, культурною основою, повинні бути якісь українські етнічні культурні корені... Це надзвичайно важливо, бо саме цього збереження якоїсь унікальності культурної української, разом з тим інтеграції усіх мешканців, які мешкають на території України і, напевне, очікує від нас майбутнє. Власне, на це спрямована наша робота як Інституту національної пам'яті. Це через те, що ми говоримо про національну пам'ять, ми намагаємося її зробити своєрідними рамками, які могли б інтегрувати якісь сюжети і місцевої, регіональної, локальної регіональної історії» (Положення про Український інститут національної пам'яті, 2014).

Наріжним каменем формування політичної нації, на думку науковців, виступає визначальний принцип ліберальної демократії, а «етнічне походження є особистою справою та особистим вибором громадянина й офіційно ніяк не враховується» (Касьянов, 2018: 120). Таким чином провадиться ідея етнокультурної нейтральності, що знаходить втілення в таких країнах ліберальної демократії, як США, Канада, Нідерланди, Франція, Данія, Норвегія, Швеція тощо.

На інших принципах грунтуються країни етнічної демократії, такі як Вірменія, Угорщина, Ізраїль, Польща, Естонія тощо. В етнічних демократіях визначальна роль належить титульній нації (хоч при цьому і визнаються права етнічних меншин). Визначення в цих координатах в Україні стає чимдалі більш заплутаним. Принаймні політика пам'яті переорієнтовується в багатьох аспектах на засади етнічної демократії, попри активну риторику високопосадовців щодо пріоритету формування єдиної політичної нації, та й суспільного консенсусу щодо такого пріоритету. Підстави для переорієнтації є як стратегічні, так і ситуативні.

Моделі етнічної демократії надають перевагу ті держави, які відчувають загрозу власній національній безпеці. Джерелом небезпеки в таких випадках вважаються національні меншини, у яких вбачають

потенційний інструмент впливу інших держав. Щодо належності України до кола тих держав, чия безпека вимагає особливої уваги, нема сумнівів. Однак пов'язувати джерело небезпеки з російською національною меншістю нині нема підстав через її розпорошеність та відсутність виражених лідерів (принаймні після анексії Росією Криму, де, справді були території компактного проживання росіян, діяли лідери і політичні структури антиукраїнської орієнтації). Тому найчастіше прихильники ідей етнічної демократії роблять наголос не на виясненні стосунків з етнічними росіянами, а на потребі обмеження російської мови в публічному вжитку.

Мобілізаційний ефект такі дії, безумовно, дають. Проте не слід забувати, що водночас вони сприяють перенесенню вододілу між «своїми» та «чужими» всередину країни. Тому доцільність такого підходу вартує, як мінімум, ретельного зважування: адже він несе певні ризики для консолідації українського суспільства. Це стосується і політики пам'яті, у якій впровадження підходів етнічної демократії підлягає окремій серйозній дискусії через ризики поляризації.

У поточних умовах повномасштабної війни «етноцентризм» політики пам'яті містить деструктивні відцентрові тенденції. За Україну воюють австралійці, американці, білоруси, британці, грузини, данці, євреї, естонці, латвійці, литовці, нідерландці, поляки, шведи. Україна лишається полікультурною і багатоконфесійною державою. Базові архетипи України – «житниця Європи», «сонце Європи», «захисниця європейської демократії». Базові архетипи Росії – «новітня орда», «жандарм Європи», «імперія зла». Задля фізичного виживання і збереження територіальної цілісності «етнічні» акценти політики пам'яті варто віднести на другий (відбудовчий, повоєнний. – *Ю. Ш.*) план. За наявних реалій політика пам'яті має увиразнювати державницький концепт. Державницьке бачення спроможне об'єднати представників різних конфесій, національних груп і партій для ефективної протидії російським загарбникам. І на фронті військовому, і на фронті кіберінформаційному, і на фронті мнемоісторичному.

Оптимально, якби така дискусія мала закритий характер і велася серед науковців та експертів. Адже вихід її в публічну площину може призвести до поляризації суспільства. До того ж, важливо уникнути ситуативних спокус, пов'язаних із черговим роком виборів. Політики можуть спокуситися мобілізаційним потенціалом етноцентричної риторики з пошуку внутрішніх ворогів, попри те, що така риторика являє пряму загрозу консолідації суспільства.

Модель ліберальної демократії, хоч і не дає швидкого мобілізаційного ефекту, проте дає змогу уникнути розподілу громадян на рівні пріоритетності (у питаннях мови, колективної пам'яті, релігійних переконань тощо). Вона передбачає перенесенню акценту з нації як суб'єкту політики на громадянина і громадянське суспільство, а також на державу як виразника і захисника інтересів громадян (держава – «нічний сторож». – *Ю. Ш.*). Ліберальні демократії плекають таку модель колективної

пам'яті, що фокусується на цінності держави як спільної батьківщини і ґаранта прав людини. Така модель по-своєму сприяє мобілізації на захист Батьківщини. Крім того, у конкретній ситуації проблем із правами людини в Росії вона дає Україні інструменти увиразнення цих проблем, тобто сприяє переносу лінії конфлікту поза межі України.

Кроком у напрямі реалізації такої політики стала політика декомунізації, що безупинно і поступально втілюється в Україні від 2014 року. Засудивши тоталітаризм (нацистського, радянського і фашистського зразків), вона забезпечила очищення публічного простору України від реліктів комуністичної символіки. Та водночас вона породила нові ризики і нові питання, які потребують відповіді й унормування.

Початок декомунізації було покладено взимку 2013–2014 років під час Революції гідності, коли почалося стихійне знесення і/чи руйнація пам'ятників радянському вождю В. Леніну. Цими діями пасіонарна частина українського суспільства показувала свою готовність домогтися розірвання зв'язку з радянським минулим, оскільки ці пам'ятники цей зв'язок уособлювали. На думку однієї з дослідниць процесу декомунізації, «хоча культ Леніна втратив своє значення ще на початку 1990-х років, а може й раніше, його спадок, як і загалом радянський досвід, продовжував впливати на політичне, суспільне та культурне життя «транзитної» країни. Доля пам'ятників Леніну є яскравою демонстрацією цієї «незримої» присутності радянського спадку» (Гайдай, 2016). Рішення розірвати з цим спадком під тиском екстремальних політичних обставин було ухвалено як складова державної політики пам'яті.

У законах, ухвалених у квітні 2015 року, засуджувалися злочини комуністичного та націонал-соціалістичного варіантів тоталітаризму і провадилася думка щодо їхньої тотожності. Зрештою, саме тоталітарні засновки неорадянського проєкту виступали арґументом на користь його категоричного засудження, а значить і відмови толерувати неорадянський історичний наратив і той образ минулого, який цьому наративу відповідав. Результатом заходів з декомунізації мало стати, як зафіксовано в інформаційних матеріалах УІНП, «очищення публічного простору від тоталітарної символіки, відхід від радянського минулого та його переосмислення. У широкому контексті ми прагнемо остаточно дати належну оцінку злочинам тоталітарних режимів і залишити в минулому тоталітарні практики» (Голова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович про історичний аспект Дня пам'яті та примирення, 2018).

Таке цілепокладання загалом відповідає настановам політики пам'яті більшості демократичних європейських країн. Відмежовування від тоталітаризму становить стрижень політики пам'яті в Європі, яка спрямована на пошук внутрішньої консолідації та примирення шляхом солідарного засудження тоталітаризму (передовсім нацизму). В Україні ця політика спрямована на засудження комуністичного і путінського режимів

як злочинних та таких, що ставили/ставлять за мету ліквідацію української державності та ідентичності, фізичне знищення українців (геноцид) і їхнього майна.

Так, достатньо амбівалентне ставлення продемонстрували опитування громадської думки з питання очищення публічного простору від радянської символіки. Відповідно до ухваленого в квітні 2015 року закону, органи влади проводили його на всій території України (підконтрольній українській владі) протягом 2015–2016 років. Це передбачало не лише демонтаж пам'ятників радянським вождям (фактично, унормування досі стихійного «ленінопаду»), але й зміну топонімів. Відповідно до проведеного соціологічною групою «Рейтинґ» опитування восени 2016 року демонтаж радянських пам'ятників підтримало близько 41% українців, тоді як проти цієї ініціативи виступило 48%. Що стосується перейменувань, то 49% українських громадян готові були підтримати їх (за умови вибіркового підходу), тоді як 44% були налаштовані проти змін назв міст і вулиць в Україні (Декомунізація, 2022; Декомунізацію підтримують менше половини українців – соцопитування, 2022).

Подібне співвідношення противників і прихильників декомунізації зафіксовано і в опитуванні, проведеному Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) (Декомунізацію підтримують менше половини українців – соцопитування, 2022). На питання «Потрібно очистити Україну від символів радянського минулого?» 42% опитаних відповіли позитивно, а 43% – негативно.

Отже, ці результати дають змогу дійти висновку щодо часткової консолідації українського суспільства в питанні очищення публічного простору від радянської символіки в 2016–2017 рр. Далі ми спостерігатимемо позитивну динаміку формування суспільної згоди на дерадянізацію і дерусифікацію. Вона матиме низовий недекларативний характер. Проактивна комунікація, цифрові проєкти, мобілізація груп пам'яті поступово зумовлюють усталений конвенційний запит на державницький ґранд-наратив. Цифровізація простору пам'яті сприяє транспарентності та відкритості дискусії, доступові до джерел, розширює палітру думок і пришвидшує розвінчання міфів «русского міра».

Критики форсованої декомунізації і дерусифікації в Україні, зі свого боку, зауважували: «Весь процес декомунізації був зведений до символічних заборон пропагування минулої системи. Це нерозумно – по-перше, тому що такі заборони не відповідають суті демократичної держави, а по-друге – оскільки сам комунізм вже в принципі мертвий. Як ідеологія і система, він на марґінесі, тому ми воюємо з мертвим тигром. Легше воювати з чимось, чого вже нема, ніж з реальними проблемами. Значна частина громадян України розумово перебуває в радянському просторі, тобто має ментальність колонізованої жертви. Велика частина населення перебуває під впливом стокгольмського синдрому стосовно росіян, і щоб

його вилікувати, потрібна складна терапія, а не тільки знесення пам'ятників» (Рябчук, 2018).

Такою «терапією» стала повномасштабна війна, розпочата 24 лютого 2022 року. Військові злочини росіян на території України формують культурно-цивілізаційний розлам між двома державами. Він позначається на «гарячій» пам'яті та зумовлює відторгнення неорадянського /русофільського дискурсу як токсичного, неприйнятного з точку зору загальнолюдської моралі.

Критики В'ятровича закидали йому намагання «відбілити минуле України», монополізувати історичний ґранд-наратив на користь державниць-кого/націоцентричного дискурсу, нехтуючи позицією й уявленнями російськомовних мешканців Сходу і Півдня країни, встановити нову історичну цензуру (Pachkhédé, 2022). З перспективи сьогодення можна стверджувати, що зусилля Володимира В'ятровича щодо «етнізації» політики пам'яті та промоції учасників українського визвольного руху сприяли єднанню українського суспільства в переддень повномасштабної агресії Росії та виробленню чітких ідеологічних і ціннісних маркерів та імперативів. Критики попереднього керівника УІНП брали до уваги електоральний та інституціональний компонент, приділяючи недостатню увагу внутрішнім особливостям провадження політики пам'яті та її впливу на мобілізацію населення на тлі військової агресії. Історичне цілепокладання в українському випадку виходить з цінності держави, політичної нації, ідентичності. Тоді як західна академічна спільнота виходить найперше з принципу плюралізму думок, поглядів, наративів.

За каденції Володимира Зеленського в політиці пам'яті відбувається пом'якшення акцентів без зміни ключових тез і пріоритетів. Нова влада замінила керівника УІНП. Нове керівництво УІНП зробило наголос на зваженості політики пам'яті, на ширших дискусіях про питання декомунізації і дерусифікації топоніміки. Лібералізація мнемоісторичного дискурсу була покликана вирішити ключові суперечки, що поляризували суспільство і водночас перешкоджали міжнародним зв'язкам України з державами-сусідами. Передусім із Польщею. За словами Володимира Зеленського, питання історичної пам'яті мають вирішувати дослідники, історики, а не політики. «Тому важливо, що сьогодні як політичне питання – питання історичної пам'яті знято повністю. Це важливо. Ніяких суперечок між нашими країнами в майбутньому не повинно бути» (Офіційний візит Президента Республіки Польща Анджея Дуди в Україну, 2020).

Чинний директор УІНП Антон Дробович в одному з інтерв'ю зазначив: «Демократична держава не може мати монополію на історичну пам'ять. Ніколи. …Завдання Інституту пам'яті – відновити те, що було втрачено. Простимулювати дослідження того, що було знищено. Підтримати науковців, які досліджують складні теми, в яких ніхто не розбирався десятиліттями, щоби вони про це розказали. Щойно буде відновлений доступ до цих речей та проговорені складні теми, Інститут можна

закривати» (Скібіцька, 2021). Зауважимо, що в умовах перехідної доби (незавершена «навздогінна модернізація». – *Ю. Ш.*) і постання української політичної нації за реалій війни говорити про припинення діяльності УІНП є щонайменше передчасно і недоцільно.

Серед нагальних завдань УІНП – участь у культурній дипломатії, внесок у процес примирення і порозуміння з низкою стратегічно важливих держав: Білоруссю, Ізраїлем, Молдовою, Польщею, Угорщиною. Завершення «гарячої» фази війни не покладе кінець «війнам пам'яті». Як зауважує колишня ув'язнена нацистських концтаборів Агнес Капосі, «війна в Україні відродила болючі спогади. Коли я прочитала, яка доля спіткала українців, спогади повернулися. Ти можеш навіть не знати про те, які спогади живуть у тобі, доки щось не зачепить болючих речей, які повертаються» (Chapman, 2022). Розв'язана Росією війна актуалізувала травматичні спогади громадян інших держав, історично пов'язаних з Україною. На порядок денний вийшло питання залучення військової, гуманітарної, економічної, фінансової допомоги Україні. А для прискорення цього процесу Україна потребує відкритого діалогу і порозуміння з тих питань, що поляризують, гальмують дипломатичні зв'язки.

Внутрішня консолідація в українському суспільстві відбивається і на конструктивності зовнішньополітичних відносин. У галузі історичної пам'яті зокрема. Відкритим лишається питання створення україно-ізраїльської міжпарламентської комісії щодо обопільного визнання Голодомору і Голокосту геноцидами, масовими злочинами проти людяності. Діалог академічних спільнот двох країн не призвів до компліментарного політичного рішення.

2016 року з ініціативи почесного консула Ізраїлю Олега Вишнякова до програми ізраїльських парламентарів, які відвідали Україну для відзначення 75-х роковин трагедії в Бабиному Яру, був передбачений візит до Меморіалу жертв Голодомору. Він настільки вразив депутатів, що одна з учасниць делегації – віцеспікер Кнесету Нава Бокер уперше в історії Ізраїлю внесла до порядку денного розгляду Кнесету пропозицію про визнання Голодомору геноцидом. Згодом пропозиція була знята з порядку денного через побоювання, що на її підтримку не знайдеться достатньо голосів. Цей прецедент є свідченням того, що за наполегливої дипломатичної і просвітницької роботи можна досягти суттєвого зближення позицій (Зарембо, 2017). Враховуючи відверто проросійську позицію уряду Угорщини з принципових питань міжнародної безпеки (мовний казус; національно-культурна автономія в Закарпатті), не менш проблемним видається і питання діалогу з цією державою.

Екзистенційним викликом неорадянському концептові історичної пам'яті й усьому перехідному періодові (від 1991 року) став початок повномасштабної фази російсько-української війни 24 лютого 2022 року. Ця подія помітно вплинула на сприйняття ідеологічних питань, особливо пов'язаних зі «спільною» радянською історією і націєтворчими архетипами.

Результати багаторічних спостережень в Україні та Росії підтверджували рух громадської думки у протилежних напрямках щодо історичного минулого. Прикладом цього є показник ностальгії за розпадом СРСР: у Росії за останні десять років він переважно зростав (з 2010 року показник зріс з 55 до 63%), в Україні – знижувався (з 2010 року з 46% до 11%). Зрештою, на місце колись прикметних та нав'язаних радянською пропагандою історичних постатей почали повертатися українські національні герої та символи. Отже станом на кінець квітня 2022 року в Україні зафіксовано найнижчий за історію спостережень показник ностальгії за розпадом СРСР (11%). Не жалкує за ним абсолютна більшість громадян – 87% (Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни, 2022).

Унаслідок агресії Росії сталася докорінна трансформація ідеологічних поглядів українського суспільства щодо будь-яких маркерів, пов'язаних із країною-агресором. Відбулася психоінформаційна «декомунізація» та «дерусифікація» суспільної думки. Усе «радянське» протягом останніх декількох місяців сприймається як російське, а відповідно – вороже. Головна причина – використання російською пропагандою у війні проти України афірмативних радянських символів, постатей та спекуляцій на «спільному» історичному минулому.

Однією із ключових змін в історичній пам'яті стала переоцінка ставлення до Дня Перемоги 9 Травня. Якщо до 2022 року це свято абсолютною більшістю (80%) дорослого населення сприймалося як таке, що має значимий особистий символізм, то у 2022 році для значної частини опитаних воно перейшло в розряд пережитків минулого (36%) або ж буденності (23%). День Перемоги став категорією «холодної» пам'яті. «Глорифікований» символізм цього дня змінився на «меморіальний». З 2012 року вітчизняними соціологами фіксувалася поступова динаміка переосмислення цієї дати. Але війна з Росією різко змінила погляди українців і сьогодні для 80% опитаних – це День пам'яті, і лише для 15% – День перемоги (2018 року таких респондентів було 58%).

Попри зміну ставлення до символізму Дня Перемоги, українці високо (78%) оцінюють внесок українського народу в перемогу над фашизмом, а 67% респондентів переконані, що саме Україна внесла найбільший внесок у перемогу над Німеччиною в Другій світовій війні. Про Росію такої думки 23% опитаних, Білорусь – 24%, інші країни СРСР – 21%. Щодо союзників: про найбільший вклад США говорять 30% українців, Великої Британії – 27%.

Відбулося зміщення акценту боротьби українського народу під час війни з прорадянського на проукраїнський. Абсолютна більшість (89%) опитаних підтримують визнання дій російських військ в Україні геноцидом українського народу. 76% – за заборону використання символів Z та V, що використовуються на російській військовій техніці, 74% – за заборону «георгіївської» стрічки в Україні, характерно, що за 5 останніх років підтримка останньої ініціативи зросла з 45 до 74%.

Понад 65% підтримують перейменування вулиць в Україні, що містять російськіабо ж радянські назви. 71% – за демонтаж пам'ятників, які пов'язані з Росією. 62% – за заборону на радіо та телебаченні музичної продукції з Росії. Водночас суперечливо сприймається ініціатива щодо вилучення зі шкільної програми творів російської літератури (підтримують – 35%, не підтримують – 30%, нейтрально ставляться – 31%). А щодо демонтажу пам'ятників, пов'язаних з історією Другої світової війни відносна більшість виступає проти (40%). Підтримують цю ініціативу – 19%, нейтрально ставляться до неї – 36%.

Диктатура (41%) та фашизм (37%) – основні характеристики, якими описують українці сучасний політичний режим в Росії. Ще 10% характеризують російський режим як нацизм.

Якщо у 2008 році 74% опитаних вважали, що українські солдати та офіцери у складі радянської армії воювали за радянську батьківщину, 13% – за звільнення України і лише 3% – за звільнення Європи, то у 2022 році тих, хто вважає, що українці воювали за свою землю, стало 44%, за радянську батьківщину – 39%, за звільнення Європи – 7%. Як і у 2008 році лише 3% вважають, що вони воювали за Сталіна (12). Ці дані свідчать про різке скорочення цільової аудиторії неорядянського концепту історичної пам'яті та носіїв проросійських поглядів і цінностей «русского міра» в українському соціумі.

На підтримку попереднього висновку доречно навести дані всеукраїнського опитування громадської думки «Омнібус», що його 3–18 травня 2022 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (computer-assisted telephone interviews, CATI) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів (з випадковою генерацією телефонних номерів та подальшим статистичним зважуванням) опитано 2000 респондентів, що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим). Опитування проводилося з дорослими (віком понад 18 років) громадянами України, які на момент опитування проживали на території України (у межах, які контролювалися владою України до 24 лютого 2022 року). До вибірки не залучали жителів територій, які тимчасово не контролювала влада України до 24 лютого 2022 р. (АР Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей), а також опитування не проводилося з громадянами, які виїхали за кордон після 24 лютого 2022 року.

Статистика свідчить, що на загальнонаціональному рівні відбулося негативне вербально-символічне маркування Росії, російського, російських проєктів і партій як відмовної величини, як токсичного суб'єкта політичного життя на тлі екзистенційної загрози Україні, її суверенітету, атрибутиці, ідентичності. Стигматизація російського набула не лише моральних обґрунтувань, а й міжнародно-правових. Росія як провідний актор «гарячої» пам'яті й держава-агресор набула ознак ключового деструктивного чинника, який зазіхає на самі основи української

державності, суб'єктності України як суверенної держави і культурно-історичного феномену.

Таблиця 1. Які емоції у Вас викликає війна Росії проти України? (% серед усіх респондентів) (Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни, 2022)

Емоція	Україна загалом	Регіон			
		Захід	Центр	Південь	Схід
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
Гнів, обурення, ненависть, відраза	53	56	55	53	46
Сором	6	7	6	4	8
Пригніченість, заціпеніння	7	6	7	7	10
Тривога, страх, жах	38	34	39	38	41
Шок	19	16	18	20	26
Задоволення, радість	0	1	0	1	0
Захват	3	5	2	2	1
Гордість за Україну, армія	52	51	56	49	45
Інше	3	4	4	2	3
Жодних / Нічого особливо не відчуваю	0	0	0	0	0
Важко сказати	1	2	1	1	1
Відмова відповідати	0	0	0	0	0

За останніми даними КМІС, сталася докорінна трансформація поглядів тих респондентів, хто мав добре ставлення до Росії і тих, хто мав невизначене (амбівалентне. – *Ю. Ш.*) ставлення до неї. Так, 80% тих, хто раніше добре ставився до Росії, тепер погано ставляться до неї. Менше ніж кожен десятий опитаний зберіг позитивне ставлення до Росії. 12% респондентів вирішили зараз відповісти «не визначилися». Серед тих респондентів, хто мав невизначене ставлення до Росії, 97% зараз уже ставляться до неї негативно.

Консолідація українців відбувається реактивно і проактивно водночас. Як відповідь на зовнішню загрозу, інстинктивно, за умови ризику знищення, депопуляції. Українська державність опинилася на межі демонтажу через право сили. Цей виклик змусив суспільство екстрено залучити максимум сил і ресурсів для самозахисту. З іншого боку, виразно виявляють себе пасіонарні групи, що складають наймобільнішу, найініціативнішу частину соціуму – військові, волонтери, учасники

територіальної оборони, донори, медичний персонал, новинарі, перекладачі.

Таблиця 2. Як Ви загалом ставитеся зараз до Росії? (% серед усіх респондентів) (Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни, 2022).

Ставлення	Україна загалом	Захід	Центр	Південь	Схід
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
Дуже добре	0	0	0	0	0
Здебільшого добре	2	1	1	1	4
Здебільшого погано	10	9	10	11	13
Дуже погано	82	85	85	79	72
Важко сказати	6	5	3	7	10
Відмова відповідати	1	0	0	2	1

Палітра суспільної консолідації містить чіткі покликання на мнемоісторичну спадщину. Базові емоції, які в українців викликає війна Росії проти України: гнів / обурення / ненависть / відраза (53%), гордість за Україну / армію (52%) і тривога / страх / жах (38%) (Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни, 2022). При цьому, на рівні політичних лідерів найвищий антирейтинг мають В. Путін (77,4%) і О. Лукашенко (64,7%) (Соціально-політична ситуація в Україні, 2022). Очільника держави-агресора – в Україні та на міжнародному рівні – найчастіше порівнюють з А. Гітлером (Camilleri, 2022). Мова йде не лише про академічну спільноту, але й про журналістів, політиків, підприємців, урядовців.

Ставлення до керівників Білорусі й Росії за останні місяці суттєво погіршилося, що пояснюється серійними військовими злочинами, які коять російські війська, зокрема, з території Білорусі. За даними загальнонаціонального опитування «Оцінки міжнародного партнерства», проведеного 26 квітня 2022 року соціологічною службою «Рейтинг», до В. Путіна негативно ставилося 98% респондентів, а до О. Лукашенка – 96%. Серед лідерів держав-союзників України найвищий антирейтинг мали канцлер Німеччини О. Шольц – 54% (позитивно – 30%) і президент Німеччини Ф. В. Штайнмайєр – 44% (позитивно – 26%).

Значно покращилося ставлення українців до очільників Польщі, Великої Британії, США, Туреччини, Литви та Франції. Позитивно ставилися до президента Польщі А. Дуди – 92% опитаних, до прем'єр-міністра Британії Б. Джонсона – 87%, президента США Дж. Байдена – 86%, президента Туреччини Р. Т. Ердогана – 76%, президента Литви Г. Наусєди – 75%, президента Франції Е. Макрона – 75%. До президента Єврокомісії Урсули фон дер Ляєн позитивно ставляться 66% респондентів (Дев'яте

загальнонаціональне опитування: оцінки міжнародного партнерства, 2022).

Ще одним доказом суспільної консолідації на тлі бойових дій є ставлення населення до відновлення територіальної цілісності України. За підсумками соціологічного опитування, що його 19–24 травня 2022 року провів КМІС, 82% респондентів погодилися із твердженням: «За жодних обставин Україна не має позбутися своїх територій, навіть якщо це пролонгує війну та погрожує її незалежності».

Запитання в опитуванні звучало так: «Усі рішення відносно того, що робити під час нинішньої російської агресії, мають значні, але різні виклики. Знаючи це, який із наступних чотирьох варіантів має зробити український уряд зараз?».

Варіанти відповідей та відсотки були такими: «Досягнути негайного припинення вогню обома сторонами з умовами та початок інтенсивних переговорів» (14,9%); «Продовжувати протидіяти російській агресії до звільнення територій, окупованих Росією з 24 лютого 2022 року» (8,6%); «Продовжувати протидіяти російській агресії до звільнення всієї території України, крім Криму» (12,2%); «Продовжувати протидіяти російській агресії, поки вся Україна, також і Крим, не буде під контролем Києва» (61%). 3,3% респондентів відповіли «важко сказати» (Ukraine: most people refuse to compromise on territory, 2022).

Подані результати свідчать про наявність сталого суспільного запиту на відновлення територіальної цілісності та суверенітету України військово-дипломатичним шляхом. У політичному дискурсі співіснує декілька варіантів компромісів, але з кожним днем повномасштабної війни кількість прихильників територіальних поступок скорочується.

Дослідження демонструє чітку регіональну специфіку. Респонденти в районах, які найбільше постраждали від бойових дій (на Півдні та Сході держави), з більшою ймовірністю обирали негайне припинення вогню та переговори і рідше віддавали перевагу іншим варіантам, аніж ті, хто мешкає в інших регіонах. Співвідношення щодо вибору бойових дій до звільнення всіх окупованих Росією територій помітно різниться: на Заході країни 65% опитаних хоче продовжувати воювати – проти лише 45% респондентів на Сході. Ставлення до продовження війни різниться і в гендерному вимірі. Жінки частіше за чоловіків (різниця в 13%. – *Ю. Ш.*) віддають перевагу негайним перемовинам і рідше, ніж чоловіки, обирають варіант продовження війни до відновлення територіальної цілісності в кордонах станом на 20 лютого 2014 р.

Процес декомунізації і дерусифікації набуває нових інституційних ознак. 10 червня 2022 р. Міністерство культури оголосило про створення Експертної ради з питань дерусифікації і декомунізації як дорадчого органу. Її діяльність покликана сприяти декомунізації топоніміки та визначати доцільність демонтажу пам'ятників радянської доби.

Завданнями Експертної ради визначено: «узагальнення практики,

надання рекомендацій та пропозицій щодо очищення громадського простору від російської імперської та радянської спадщини, що покликана закріплювати в Україні російські пропагандистські наративи; надання рекомендацій щодо усунення пам'яток та об'єктів топоніміки, що стосуються російської імперської та радянської історії та культури; визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань, що пов'язані з декомунізацією та дерусифікацією; інші питання, пов'язані з декомунізацією та дерусифікацією» (Створено Експертну раду МКІП з питань декомунізації та дерусифікації, 2022).

Відгук суспільства на декомунізацію, як видається, свідчить про потребу диференційованого ставлення до радянського спадку. На відміну від нацистської Німеччини, яка послідовно провадила антигуманну злочинну політику впродовж часу свого існування, політика Радянського Союзу протягом 70 років його існування відчутно змінювалася. Не треба ставити під сумнів тоталітарний характер комунізму в його більшовицькому варіанті. Однак не слід забувати й того, що розвиток УРСР у 1920-х чи 1960-х роках був відзначений розвитком продуктивних сил України, формуванням наукової та культурної еліти та, певною мірою, самосвідомості українців. Отже, цілковито й однозначно заперечувати певний поступ України в цей час антиісторично і з погляду наукового – некоректно. В основі такого заперечення лежить не принцип засудження тоталітаризму і навіть не політичний розрахунок на мобілізацію, а травма національної пам'яті, спричинена серійними злочинами комунізму.

Тавруючи ці злочини, варто виявляти повагу до тих проявів громадської активності і гідності, якими могли похвалитися українці УРСР, наприклад, їхній внесок у боротьбу з нацизмом. Це завдання ускладнюють спроби Російської Федерації монополізувати антифашистську риторику на тлі повномасштабної конвенційної війни проти України.

В умовах системної мультиспектральної війни проти України, яка охоплює війну архетипів, символів і цінностей, російська мнемоісторична політика засновується на ресентименті (з фр. – *ressentiment* – обурення, образа). Ресентимент російського зразка є логічним проявом соціальної тривожності та тунельного зору в умовах ескалації бойових дій в лютому-березні 2022 р. Ресентимент – це психоемоційне віддзеркалення актуального російського історичного ґранд-наративу, який покликаний виправдати, або бодай пояснити мету і мотиви повномасштабної війни проти України. Це модель контрпам'яті, деконсолідації українського суспільства і демонтажу української державності, яка цілковито заперечує націєтворчі ґранд-наративи країн-сусідів.

Росія мститься навколишнім державам, передусім Україні, меншою мірою – Грузії і Молдові, за розпад СРСР, за відмову від москвоцентричного (євразійського) проєкту. Російський ресентимент заснований на фальсифікаціях історії на догоду великодержавному шовінізмові та тяжінню до всебічної гегемонії на пострадянському просторі

(неоімперіалізм) (Герман, 2020). Російська влада апелює до «народного імперіалізму», граючи на почуттях широких верств населення. Цей різновид прояву низової агресії «народу-богоносця», «народу-збирача», «носія канонічної віри», представника «російської цивілізації» є своєрідною антисугестією, парадоксальною інтенцією з відмовним знаком. У випадку розуміння глибинної сутності агресії росіян до українців політологічний словник «покликається» на словник психології і соціології.

Синтетичним проявом ресентименту є «клінічний путінізм» як психоінформаційний феномен, близький до соціального інфантилізму. Ідеться про конструювання аут-групи як доступного, зрозумілого об'єкта агресії («американські маріонетки», «держава під зовнішнім управлінням», «підпанки НАТО», «націоналістичні банди», «українські нацисти», «укрофашисти», «бандерівці»). Основою такої конструкції є дискурсивна дегуманізація, стигматизація призначеного ворога. Усе це підкріплюється соціальною міфологією «русского міра», яка розвивається і поширюється через канали і механізми формування та стимуляції «зручної» пам'яті в колективно-емоційній сфері «жертви – величі».

Вимоги визнання, компенсації та домінування в певному просторі раціонально виводяться з того самого категоріально-емпатичного охоплення. Спекулятивна політика ресентименту внеможливлює неупереджений аналіз та оцінку, оскільки являє собою простий (спрощений) світогляд із чіткими ознаками ворожості – об'єктами спрямування, концентрації та увічнення ненависті. Будь-яка спроба змінити парадигму, у рамках якої інституціалізовані ефективні способи сублімації соціального страху та тривоги, призводить до маргіналізації та дискримінації на предмет таких ініціатив (Орлов, 2020).

У путінській Росії антиукраїнський ресентимент – це не просто вираз заздрощів чи обурення через історичну травму Росії. Це психоемоційна установка, спрямована на фізичне знищення української держави та українців як політичної нації.

Тому суто психологічно можна зрозуміти громадян, які ініціюють відмову від імен радянських військовиків, вчених, письменників, поетів у топоніміці тощо. Але варто зважати на інерційність структур суспільної свідомості, якій складно прийняти категоричне засудження цілого сімдесятирічного відрізку вітчизняної історії. Більшого розуміння – а по тому і консолідації – можна сподіватися, якщо провадити диференційований підхід і акцентувати на злочинах комунізму, таких як знищення приватної власності і права на приватність взагалі, Голодомор, Великий терор 1930-х років, ізоляція від зовнішнього світу, придушення інакодумання (дисиденти), порушення прав людини і громадянина тощо.

Доречно навести думку американської дослідниці К. Янг: «Тривала боротьба за пам'ять та історичну інтерпретацію – це заплутана мережа, в якій багато парадоксів. Нещодавно я натрапила на особливо драматичний приклад цього конфлікту і парадоксу: вірш радянського єврейського поета

Давида Самойлова (псевдонім Давида Самуїловича Кауфмана), що зображує жінку-бандерівку, і уривок зі спогадів Самойлова, опублікованих уже після смерті поета, 1995 року, про його сутички з бандерівцями, під час служби в Україні протягом війни» (Young, 2022). Наведена цитата демонструє бінарну природу сприйняття й оцінки минулого. Ця імпліцитна бінарність сприяє провокуванню «війн пам'яті», розбрату і недовіри. Як на рівні окремих груп і організацій, так і на рівні всього суспільства.

Підсумовуючи тезу про психологічну природу суспільної консолідації та психоінформаційні важелі політики пам'яті, додамо, що національний/історичний лідер у своїй діяльності має багато спільного з психотерапевтом. Обидва мають справу з найбільш вразливими і невиразними емоціями людини, її утаємниченими образами і гнівом. Але якщо національний/історичний лідер використовує ці емоції, аби контролювати і/або маніпулювати, психотерапевт – робить навпаки, допомагаючи людям проговорити, пропрацювати свої приховані проблеми та врешті-решт подолати їх, осягнувши себе (Pomerantsev, 2021).

Повернімося до українського контексту. Популярним став виписаний свого часу В'ячеславом Липинським образ трьох братів-українців, роз'єднаних партійними протиріччями – гетьманця-монархіста, демократичного інтеліґента-соціаліста та інтернаціоналіста-більшовика. Щоб мінімізувати наслідки конфронтації між ними, Липинський сформулював потребу хоча б мінімальної національної самоповаги і солідарності. На його думку, ідея української держави має відсунути на другий план усі інші суперечності. Видається, такий підхід лишається актуальним і нині.

Серед актуальних завдань політики декомунізації – перегляд календаря на предмет відзначення свят та пам'ятних дат. Проєкт закону, що внормовував би відзначення державних та інших свят, пам'ятних дат і скорботних днів, було розроблено за участі УІНП ще 2017 року. У пояснювальній записці до цього проєкту підставою для ухвалення закону вказана «потреба консолідації суспільства, у тому числі довкола історичного минулого, національних цінностей і традицій» в умовах воєнного протистояння й інформаційної агресії, яка сьогодні ведеться проти України (Проект Закону України «Про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні», 2017). Дискусія навколо питань календаря не досягла такої інтенсивності, як у питанні перейменувань, але цього не варто й чекати, доки проєкт не набув чинності.

Також не привертає надмірної суспільної уваги перелік пам'ятних дат і ювілеїв, які рекомендовано відзначати на державному рівні. Він визначається щорічно окремою постановою Верховної Ради України, відповідно до пропозицій УІНП. Не складно помітити зміни в підході до складання такого переліку, зокрема, порівнюючи відповідні постанови 2008-го та 2018 року (які, певною мірою, дублюють одна одну) (Постанова Верховної Ради України, 2008; Постанова Верховної Ради України, 2018;

Гриценко, 2017). Якщо раніше в Україні відзначалися ювілеї суто лише діячів культури, то тепер цей список значно розширено. До нього додані імена військових діячів армії УНР, ОУН та УПА, громадських та політичних діячів українського руху та підпілля, правозахисників, науковців.

Чимало пам'ятних дат переліку 2022 року відсилають до подій Української революції 1917–1921 років. Варте уваги, що в переліку пам'ятних дат знайшлося місце для подій, ініційованих діячами різних політичних таборів. При цьому епізоди політичної боротьби між різними таборами українства не визнані вартими уваги як пам'ятні дати. Усе це демонструє намір побудувати історичний календар на засадах примирення історичної пам'яті про УНР та Гетьманат, попри те, що ці державницькі проєкти грунтувалися на різних ідейно-політичних засадах, а на певному етапі Української революції, у листопаді-грудні 1918 року навіть вступили у фазу жорсткого протистояння. Водночас наміру примирення з радянським політичним проектом (УРСР), принаймні на певних його етапах, канонічний календар не демонструє.

Загалом календар пам'ятних дат фіксує увагу на подіях, пов'язаних з постанням української державності та боротьбою за неї. Він свідчить про підтримку державою того історичного наративу, який найчастіше трактують як національний або націоналістичний. Цей наратив протягом десятиліть виступав опозицією та чи не єдиною альтернативою радянського/русофільського наративу, заперечував його і приваблював послідовних прихильників української незалежності. Тому нині, на початку XXI ст., більш коректним було би визначити його як національно-державницький.

За такого підходу про будь-яке, навіть мінімальне, засудження націоналізму чи навіть критичне ставлення до певних його аспектів не йдеться. Водночас дискусійним лишається питання щодо міри ґлорифікації націоналізму (як метаідеології українського державотворення) і націоналістів у державній політиці пам'яті в Україні. До того ж, не можна скидати з рахунків, що на етапі реалізації політика пам'яті іноді набуває забарвлення відповідно до ідейно-світоглядних пріоритетів виконавців. Це одні з багатьох ризиків для консолідації суспільства, які супроводжують впровадження політики пам'яті в Україні.

Недаремно УІНП постійно перебуває під критичним «прицілом» як провідний внутрішній актор пам'яті. Наведу як приклад висновки, яких дійшов німецький політолог та аналітик Київського інституту євроатлантичного співробітництва Андреас Умланд. Він наголошує на потребі високої академічної кваліфікації і водночас політичної обережності у формуванні державної політики пам'яті.

На його думку, в Україні це завдання було довірено, як він пише, «групі відносно молодих політичних активістів зі скромними науковими досягненнями» (Умланд, 2016). Небезпеки інтерпретації цими «відносно молодими політичними активістами» (а це алюзія на Володимира

В'ятровича та його колег) таких дражливих історичних тем, як передовсім історія бандерівської частини ОУН, полягають в іґноруванні або нівелюванні ними незручних аспектів цієї історії – полонофобії, антисемітизму, випадків колаборації з нацизмом, виправдання насильства. Вони підкреслюють мобілізуючий потенціал історії бандерівської ОУН у ситуації російсько-української війни, але ця історія, подана некритично, водночас живить російську пропаґанду. Апологетика ОУН(б) підриває довіру Європи і загалом Заходу, який у повоєнний період послідовно засуджував націоналізм і травматичні конфліктогенні практики, що його супроводжували.

Національно-державницький наратив, справді, традиційно близький націоналістичним колам. У цих колах поширення набув образ минулого, у якому державницький поступ України трактувався як шлях до етнократії чи етнічної демократії, а змістом державної політики пам'яті визнавалося плекання національної пам'яті як колективної пам'яті українського етносу. Але така візія, закорінена в народницькій історіографії Михайла Грушевського, відчула на собі вплив державницької школи української історіографії, уособлюваної В. Липинським, Дм. Дорошенком, О. Оглоблиним та ін. Здобуття Україною незалежності актуалізувало потребу формування такої синтетичної історичної схеми, у якій знайшлося би гідне місце представникам усіх націй, що проживають в Україні, і, власне, державницька школа історіографії таку схему запропонувала.

У процесі утвердження української незалежності і формування політичної нації в Україні національно-державницький історичний наратив набув визнання не лише консервативних, але й ліберально-демократичних кіл (хоч це не означає, що й ті й ті не роблять свого внеску в його критику). Адже він спирається на цінності свободи віри, вибору, думки, верховенство права та традицію спротиву імперському тоталітаризму. Артикульована ним конвенційна візія спільного минулого є підставою для побудови спільного майбутнього. Таке визнання виразно простежується останні місяці на тлі повномасштабної війни, яка стала визначальним чинником внутрішнього діалогу й порозуміння.

Ключове питання, яке багато років використовувалося політичними партіями широкого ідеологічного спектру для спекуляцій і мобілізації виборців, – державна мова. Статистика, що її наводять соціологи, вказує на те, що суспільство усвідомило важливість української як єдиної державної мови, має сталий запит і виважену громадянську позицію щодо неї. 75% мешканців Центру та Заходу України вважають, що навчання і в школі, і у вищих закладах освіт має здійснюватися лише державною мовою. Ще близько 15% опитаних вважають, що навчання мовами меншин можливе на ранніх етапах (у початкових класах), але на пізніших етапах – лише українською мовою. Ідею дозволити навчання мовами меншин на усіх рівнях підтримують лише 2% респондентів. 85% мешканців Центру та Заходу України підтримують запровадження обов'язкового використання

державної української мови у сфері обслуговування. Проти – лише близько 8%, ще 7% респондентів – не визначилися. Порівняно з лютим 2021 року підтримка такого заходу державної політики зросла. Тогоріч 72% мешканців цих же регіонів підтримували нову норму «мовного закону», а її противників було близько 20% опитаних.

Однією з важливих змін є те, що мешканці Центрального регіону стали навіть більш консолідованими в підтримці державної мови у сфері обслуговування, аніж мешканці Заходу України. Серед жителів Центрального регіону 72% опитаних цілком підтримують такий захід (ще 19% громадян – радше підтримують), а серед мешканців Заходу України 58% цілком підтримують (і ще 23% – радше підтримують). За рік перед цим, навпаки, мешканці Центру України були більш поміркованими (Боротьба в інформаційній та культурній царинах, 2022). Результати опитувань свідчать про те, що українська мова сприймається громадянами як цінність, як об'єднавчий чинник, як частина національного культурного коду. Питання державної мови практично перестало бути предметом суперечок і розбрату. Воно унормовано реаліями війни і форсованого націєтворення. У контексті зовнішньої мультиспектральної загрози з боку путінської Росії та потреби відновлення територіальної цілісності й суверенітету України державна мова постає наріжним елементом ідентичності, низової комунікації і проактивної громадянської позиції.

Підстави для оптимізму дають і дані соціологічних опитувань щодо оцінки перспектив України. 80% респондентів уважають, що Україна рухається в правильному напрямку. Лише 10% опитаних – протилежної думки, ще 10% – не змогли оцінити. У всіх регіонах та серед всіх вікових груп продовжує домінувати оцінка напрямку як правильного (Дев'яте загальнонаціональне опитування: оцінки міжнародного партнерства, 2022). 7–15 травня 2022 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології у західних і центральних областях держави було проведене дослідження «Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід». За його даними, 67,5% респондентів не відчувають безвиході, а 24% опитаних – відчувають (Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід, 2022).

Обираючи з-поміж двох протилежних пояснень причин російського вторгнення, абсолютна більшість респондентів (близько 88%) погодилася, що війна є наслідком агресивної зовнішньої політики Росії. Лише близько 7% опитаних підтримало пропагандистську тезу про те, що справжньою причиною російського вторгнення було прагнення України вступити до НАТО. При цьому немає вікових відмінностей у підтримці цієї пропагандистської тези. Тобто і серед наймолодшого, і серед старших поколінь є певна, хоч і дуже невелика, частка людей, які підтримують цю тезу російської пропаганди, що виправдовує воєнне вторгнення на територію України. Змінилося ставлення українців і до російського

культурного продукту в українському інформаційному та культурному просторі. До повномасштабного російського вторгнення в Центрі та на Заході України близько чверті громадян вважали, що заборона російських фільмів та артистів в Україні є помилковим рішенням. Нині 71% мешканців цих регіонів погоджується, що це є необхідним кроком для безпеки держави, і тільки 8% досі вважають, що таке рішення є помилкою (Боротьба в інформаційній та культурній царинах, 2022).

Висновки. Наразі політика пам'яті в Україні, попри закиди щодо «етноцентризму», має синтетичне ідеологічне підґрунтя. Прикметно, що в законі «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» серед борців за незалежність у законі згадані учасники організацій і структур не лише націоналістичного, але й ліберально-демократичного спрямування. Зокрема, серед таких структур у Законі перераховано і Українську Гельсінську групу (Українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод в Україні), що діяла від 1976 року як правозахисна організація і вимагала дотримання прав людини і засадничих принципів демократії.

Та загалом об'єднавчий потенціал ліберально-демократичного світогляду все ще не задіяно повною мірою для визначення пріоритетів політики пам'яті в Україні. Утім, ліберальний світогляд і повага до плюралізму якнайкраще могла посприяти уведенню до колективної пам'яті українського суспільства образів та сюжетів колективної пам'яті різних груп.

Ідеться не лише про пам'ять різних націй, але й про пам'ять міст, еліт, професійних корпорацій, релігійних груп тощо. Множинний підхід у формуванні і впровадженні політики пам'яті забезпечив би диференційований підхід до історії України загалом. Подібний підхід має перспективу впровадження, адже сьогодні за Україну б'ються і помирають представники різних національностей і віросповідань. Етнокультурні відмінності не заважають їм бути відданими спільній ідеї – Перемоги України як запоруці фізичного виживання держави і всіх її громадян.

Традиційна для лібералізму цінність свободи і боротьби за неї є надзвичайно близькою і надактуальною для українського народу. Вона має потужний об'єднавчий потенціал і мобілізує українське суспільство на системну боротьбу з повномасштабною російською агресією, що нині відтворює імперіалізм неосталіністського зразку. Тож ліберальні пріоритети в політиці пам'яті здатні довести свою життєздатність і стати фундаментом консолідації українського суспільства, яке цього гостро потребує.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Боротьба в інформаційній та культурній царинах: що думають українці про державну мовну політику та пропаганду на тлі агресії РФ (2 червня 2022 р.).

[Електронний ресурс]:https://dif.org.ua/article/borotba-v-informatsiyniy-ta-kulturniy-tsarinakh-shcho-dumayut-ukraintsi-pro-derzhavnu-movnu-politiku-ta-propagandu-na-tli-agresii-rf

2. Венгринюк Л., 2012. Політика пам'яті в сучасній Україні: поняття, характеристики, прояви на регіональному рівні. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2012. Вип. 9. С. 33-39.

3. Вжосек В. *Історія – Культура – Метафора. Постання некласичної історіографії; Про історичне мислення* / Пер. з польськ.: В. С. Саган, С. О. Сєряков, В. В. Склокін; Наук. ред.: А. М. Киридон, С. С. Троян, В. В. Склокін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 149 с.

4. В Україні створили словник для роботи з минулим і колективною пам'яттю (4 березня 2021 р.). [Електронний ресурс]: https://chytomo.com/v-ukraini-stvoryly-slovnyk-dlia-roboty-z-mynulym-i-kolektyvnoiu-pam-iattiu/

5. Гайдай О. Протистояння навколо минулого, або пам'ятники Леніну в Центральній Україні (2016). Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. [Електронний ресурс]: http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/gaidai-lenin-monuments

6. Герман М. Неоімперіалізм між Балтикою та Чорним морем: між реальністю та гібридною реальністю (22 червня 2020 р.). [Електронний ресурс]: https://institutedd.org/blog/posts/neoimperializm-miz-baltikoyu-ta-cornim-morem-miz-realnistyu-ta-gibridnoyu-realnistyu

7. Голова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович про історичний аспект Дня пам'яті та примирення (8 травня 2018 р.). [Електронний ресурс]: http://nrcu.gov.ua/news.html?newsID=76847

8. Гриценко О., 2017. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С., 2017. 1136 с.

9. Дев'яте загальнонаціональне опитування: оцінки міжнародного партнерства (28 квітня 2022 р.). [Електронний ресурс]: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_ocenki_mezhdunarodnogo_partnerstva_26_aprelya_2022.html

10. Декомунізацію підтримують менше половини українців – соцопитування, 2022. [Електронний ресурс]: https://dt.ua/POLITICS/dekomunizaciyu-pidtrimuyu-menshe-polovini-ukrayinciv-socopituvannya-244799_.html

11. Декомунізація, 2022. [Електронний ресурс]: http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0

12. Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни (3 травня 2022 р.). [Електронний ресурс]: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyatyy_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markery_voyny_27_aprelya_2022.html

13. Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни: результати телефонного опитування, проведеного 13-18 травня 2022 року /прес-реліз підготовлений заступником директора КМІС Антоном Грушецьким. [Електронний ресурс]: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1

14. Зарембо К. Складнощі, непорозуміння та перспективи: аудит українсько-ізраїльських відносин (25 травня 2017 р.). [Електронний ресурс]: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/05/25/7066208

15. Касьянов Г. *Past Continuous: Історична політика 1980–2000-х: Україна та сусіди.* Київ: Лаурус, Антропос-Логос-Фильм, 2018. 420 с.

16. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.

17. Концептуальні засади державної політики пам’яті, 2010. [Електронний ресурс]: http://www.niss.gov.ua/articles/269

18. Масненко В. Проблема інструменталізації історії України в контексті сучасної політики пам’яті. *Тези доповідей V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам’яті в теоретичному та практичному вимірах. Конструкти формування/коригування колективної пам’яті».* [Електронний ресурс]: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Masnenko_V.pdf

19. Мегилл А. *Историческая эпистемология.* Москва, Канон+, РООИ Реабилитация, 2007. 99 с.

20. Мінк Ж. Політика пам’яті. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2012. С. 570-571.

21. Рябчук М. «Замість деколонізації влада воює з комуною, яка і так мертва» (14 березня 2018 р.) [Електронний ресурс]: https://zbruc.eu/node/77618

22. Нагорна Л. П. Політика пам’яті та її орієнтаційна місія. *Культура історичної пам’яті: європейський та український досвід.* Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. 116 с.

23. Орлов Ю. Ресентимент: шлях від жертовності до злочинності. *Вісник Кримінологічної Асоціації України*. 2020. №1(22). С. 140-151.

24. Офіційний візит Президента Республіки Польща Анджея Дуди в Україну, 13.10.2020) [Електронний ресурс]: https://poland.mfa.gov.ua/news/oficijnij-vizit-prezidenta-respubliki-polshcha-andzheya-dudi-v-ukrayinu

25. Позиція МКІП та УІНП щодо пам’ятних об’єктів, пов’язаних з історією та культурою Росії й СРСР. (29 квітня 2022 р.) [Електронний ресурс]: https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/pozyciya-mkip-ta-uinp-shchodo-pamyatnyh-obyektiv-povyazanyh-z-istoriyeyu-ta-kulturoyu-rosiyi-y-srsr

26. Положення про Український інститут національної пам’яті. Інститут національної памяті. Офіційний сайт [Електронний ресурс]: https://uinp.gov.ua/pro-instytut/pravovi-zasady-diyalnosti

27. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам’ятних дат і ювілеїв у 2008 році» (10 квітня 2008 р.). [Електронний ресурс]: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/262-17

28. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам’ятних дат і ювілеїв у 2018 році» (8 лютого 2018 р.). [Електронний ресурс]: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2287-19

29. Проблеми декомунізації меморіального простору України: Аналітична доповідь (30 липня 2016 р.). [Електронний ресурс]: https://niss.gov.ua/doslidzhenny a/gumanitarniy-rozvitok/problemi-dekomunizacii-memorialnogo-prostoru-ukraini

30. Проект Закону України «Про державні та інші свята, пам’ятні дати і скорботні дні» (2017). [Електронний ресурс]: https://old.uinp.gov.ua/laws/proekt-zakonu-ukraini-pro-derzhavni-ta-inshi-svyata-pam-yatni-dati-i-skorbotni-dni

31. Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід – опитування у західних та центральних регіонах (7 червня 2022 р.). Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. [Електроннийресурс]: https://dif.org.ua/article/samopochuttya-ukraintsiv-pid-chas-viyni-emotsii-ochikuvannya-osobistiy-dosvid-opituvannya-u-zakhidnikh-ta-tsentralnikh-regionakh

32. Семків В., 2019. Пам’ять іде в дроби. (9 грудня 2019 р.). Zbruč [Електронний ресурс]: https://zbruc.eu/node/94095

33. Скібіцька Ю., 2021. «Якби не російсько-українська війна, за 20 років можна було б закривати Інститут». Антон Дробович про Бабин Яр, відносини з Офісом президента та політику пам'яті: інтерв'ю (8 листопада 2021 р.). [Електронний ресурс]: https://zaborona.com/anton-drobovych-pro-babyn-yar-vidnosyny-z-ofisom-prezydenta-ta-polityku-pamyati

34. Соціально-політична ситуація в Україні – лютий 2022 (11-16 лютого 2022 р.). [Електронний ресурс]: https://socis.kiev.ua/ua/2022-02-21/

35. Створено Експертну раду МКІП з питань декомунізації та дерусифікації (10 червня 2022 р.). Міністерство культури та інформаційної політики України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]: https://mkip.gov.ua/news/7262.html

36. *Тези доповідей V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах. Конструкти формування/коригування колективної пам'яті» (11-12 травня 2018)*. [Електронний ресурс]: http://mnemonika.org.ua/2018/07/04/proceedings2018/

37. Україна та Польща співпрацюватимуть у питанні історичної пам'яті (2 червня 2022 р.). Rayon.in.ua [Електронний ресурс]: https://rayon.in.ua/news/518702-ukraina-ta-polshcha-spivpratsyuvatimut-u-pitanni-istorichnoi-pamyati

38. Умланд А. Українська селективна історична пам'ять заважає зовнішнім відносинам Києва (5 грудня 2016 р.). Українська правда [Електронний ресурс]: https://www.pravda.com.ua/columns/2016/12/5/7128869

39. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять», 4-6 грудня 2008 р. Харківська правозахисна група: Інформаційний портал «Права людини в Україні» [Електронний ресурс]: http://khpg.org/index.php?id=1230112797

40. Шаповал Ю. Торкнутись історії. Київ-Дніпропетровськ: Ткума, 2017. 355 с.

41. Якою повинна бути політика національної пам'яті? Три складові (19 листопада 2011 р.). Gazeta.ua [Електронний ресурс]: https://gazeta.ua/articles/volodimir-v-yatrovich/_akoyu-povinna-buti-politika-nacionalnoyi-pamyati-tri-skladovi/410462

42. Aunoble E. A. Clash of Memories. (May 2022) Mondediplo. URL: https://mondediplo.com/2022/05/11ukraine-memory

43. Camilleri M. Putin is as dangerous as Hitler if not more. (March 3, 2022). URL: https://markcamilleri.org/2022/03/03/putin-is-as-dangerous-as-hitler-if-not-more/

44. Chapman A. 'We haven't learned': Holocaust survivor on the war in Ukraine and the pain of memory (Jun 21, 2022). Express. URL: https://www.express.co.uk/life-style/life/1625373/ukraine-russia-war-holocaust-survivor

45. Cohen J. The Historian Whitewashing Ukraine's Past. (May 2, 2016) FP. URL: https://foreignpolicy.com/2016/05/02/the-historian-whitewashing-ukraines-past-volodymyr-viatrovych/

46. Pachkhédé N. Beyond Russia's Invasion of Ukraine is a Memory War that Both Sides Are Waging. (Apr 27, 2022) The Wire. URL: https://thewire.in/history/beyond-russias-invasion-of-ukraine-is-a-memory-war-that-both-sides-are-waging

47. Pomerantsev P., Gumenyuk N., & Montague M., 2021. Ending Ukraine's Memory Wars. (June 1, 2021). URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ending-ukraines-memory-wars/

48. Putin is 'another Hitler in the making', Egyptian billionaire Sawiris says. (Jun 15, 2022) URL: https://www.msn.com/en-us/news/world/putin-is-another-hitler-in-the-making-egyptian-billionaire-sawiris-says/ar-AAYuMDt?ocid=uxbndlbing

49. Ukraine: most people refuse to compromise on territory, but willingness to make peace depends on their war experiences – new survey. (Jun 17, 2022) URL: https://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=news&id=1120&page=1

50. Young C. Ukraine's Memory Wars. The bulwark (March 25, 2022) URL: https://www.thebulwark.com/ukraines-memory-wars

REFERENCES

Haidai, O., 2021. Protystoiannia navkolo mynuloho, abo pamiatnyky Leninu v Tsentralnii Ukraini. *Ukraina moderna: Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys.* Retrieved from: http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/gaidai-lenin-monuments [in Ukrainian].

Hrytsenko, O., 2017. *Polityka pamiati prezydentiv Ukrainy (1994-2014): pidgruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty*. Kyiv. [in Ukrainian].

Kasianov, H., 2018. *Past Continuous: Istorychna polityka 1980–2000-kh: Ukraina ta susidy*. Kyiv. [in Ukrainian].

Kyrydon, A., 2016. *Heterotopiyi pam"yati*. Kyiv. [in Ukrainian].

Masnenko, V., 2018. Problema instrumentalizatsii istorii Ukrainy v konteksti suchasnoi polityky pamiati. *Tezy dopovidei V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Polityka pamiati v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh. Konstrukty formuvannia/koryhuvannia kolektyvnoi pamiati»*. Retrieved from: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Masnenko_V. pdf. [in Ukrainian].

Mehyll, A., 2007. *Istoricheskaya epistemologiya*. Moskva. [in Russian].

Mink, Zh., 2012. Polityka pamiati. *Politychna entsyklopediia* / Red.: Yu. Levenets, Yu. Shapoval. Kyiv. [in Ukrainian].

Nahorna, L. P., 2013. Polityka pamiati ta yii oriientatsiina misiia. *Kultura istorychnoi pamiati: yevropeiskyi ta ukrainskyi dosvid.* Kyiv. [in Ukrainian].

Orlov, Yu., 2020. Resentyment: shliakh vid zhertovnosti do zlochynnosti. *Visnyk Kryminolohichnoi Asotsiatsii Ukrainy*, 1(22), 142-148. [in Ukrainian].

V Vseukrayins'ka naukovo-praktychna konferentsiya «Polityka pam"yati v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh. Konstrukty formuvannya/koryhuvannya kolektyvnoyi pam"yati» (11-12 travnya 2018). Abstracts of Papers. Retrieved from: http://mnemonika.org.ua/2018/07/04/proceedings2018/ [in Ukrainian].

Venhryniuk, L., 2012. Polityka pamiati v suchasnii Ukraini: poniattia, kharakterystyky, proiavy na rehionalnomu rivni. Panorama politolohichnykh studii, 9, 34. [in Ukrainian]

Vzhosek, Voitsekh, 2012. *Istoriia – Kultura – Metafora. Postannia neklasychnoi istoriohrafii; Pro istorychne myslennia*. Kyiv. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu., 2008. Polityka pamiati v suchasnii Ukraini. *Materialy dopovidi na Mizhnarodnii naukovii konferentsii «Heopolityka, prymyrennia ta pamiat», 4-6 hrudnia 2008 r.* Retrieved from: http://khpg.org/index.php?id=1230112797 [in Ukrainian].

Shapoval, Yu., 2017. *Torknutys istor*i. Kyiv-Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії | Received 01.02.2024
Прорецензована | Reviewed 01.04.2024
Рекомендована до друку | Accepted 27.06.2024